Maphelo • Tihabollo ya Dinagamagae • Mešomo • Polokego le Tšhireletšo • Thuto

Vuk'uzenzele

O e tlisetšwa ke Dikgokagano tša Mmušo (GCIS)

Sesotho sa Leboa / English

Phupu 2015

Tshepedišo ye e phetšego gabotse go bohle

letlakala 5

Ka fao o ka dirago kgopelo ya go bušetšwa naga

letlakala 6

Ditirelo tša go theta go batho

Amukelani Chauke

Batho bao ba dulago ka dikarolong tša dinagamagaeng tša ka nageng bjale ba tla kgona go ingwadišetša go dira dikgopelo tša go bušetšwa naga kgauswi le magae a bona.

ona ya Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagamagae le Peakanyoleswa ya Naga Gugile Nkwinti o dirile gore tshepedišo ya go ingwadišetša go dira kgopelo ya go bušetšwa naga e be bonolo ka go tsebagatša semmušo ye nngwe ya dipese tša go theta tše nne ka lefelong la meago ya Palamente ka Motsekapa.

"Le swanetše go gopola gore ka nako ya tshepedišo ya mathomo ya dikgopelo tša go bušetšwa naga, go be go se na lesolo leo le bego le dirwa ke mmušo. Ka mantšu a mangwe, go iša melaotshepetšo le dibaka fao batho ba lego gona ga se gwa diragala.

"Dipoelo tša se ke gore batho bao ba lego kgole ka dinagamagaeng le bao ba lego ka makheišeneng a mannyane a dinagamagaeng, bao ba sa kgonego go ya fao dikantoro [tšeo go dirwago dikgopelo tša go bušetšwa naga gona] di lego gona, ba ile ba hlokišwa sebaka seo.

"Bjale re na le pese ya go theta le dilori tše nnyane tša go ya fao, go boledišana le batho le go dira lesolo la go ba botša gore go na le sebaka sa go dira dikgopelo tša go bušetšwa naga.

"Ka fao se ke go iša ditirelo go batho sebakeng sa go laletša batho go tla ka kantorong," a realo. Go tsebagatšwa ga dikantoro tša go theta go

Tona ya Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagamagae le Peakanyoleswa ya Naga Gugile Nkwinti o tsebagaditše semmušo dikantoro tše mpsha tša go theta go dira gore go ingwadišetša go dira dikgopelo tša go bušetšwa naga go be bonolo go ditšhaba ka ditoropong tše nnyane le ka dinagamagaeng.

dirwa ka morago ga ge Mopresidente Jacob Zuma a dumeletše Molaophetošwa wa Pušetšo ya Naga go ba molao ka la 30 Phupu 2014, ka tshepedišong ya go bula leswa tshepedišo ya pušetšo ya naga ya lebaka le lengwe gape la mengwaga ye mehlano go bao ba sego ba dira dikgopelo tša bona tša go bušetšwa mabu ka nako ya tshepedišo ya mathomo ya dikgopelo tša go bušetšwa naga sebaka sa go dira seo.

Ka nakong ya tshepedišo ya mathomo ya dikgopelo tša go bušetšwa naga – ye e feletšego ka la 31 Manthole 1998 – Khomišene ya Pušetšo ya Ditokelo tša Naga e amogetše dikgopelo tša go bušetšwa naga tše 80 000.

Ge a be a efa polelo ka go Ntlo ya Magoši ka Palamenteng mo nakong ye e sa tšwago go feta, Mopresidente o boditše baetapele ba setšo gore ba swanetše go ipeakanya ka nepo ya gore ba kgone go thuša batho gore ba atlege ka dikgopelo tša bona tša go bušetšwa naga.

Go akanywa gore batho ba 7.5 milione ba tlošitšwe nageng ya bona ka morago ga ge Molao wa Naga wa 1913 o saenetšwe go ba molao. Tikologo ye e fetilego ya go dira dikgopelo tša

go bušetšwa naga e dirilwe magareng ga 1994 le 1998.

Dipese tše dingwe tše tharo di tla tsebagatšwa

Dipese tše dingwe tše tharo di tla tsebagatšwa semmušo ka diprofenseng tše dingwe – ya Kapa Bohlabela, ya Foreisetata le ya Leboa Bodikela.

Go tsebagatšwa ga dikantoro tša go theta go latela go bulwa ga dikantoro tše 14 fao go dirwago dikgopelo go putlaganya diprofense tše senyane.

Tona Nkwinti o boletše gape gore dikantoro tše tša go theta di tloga di le difatanaga tšeo di tlabaketšwego ka fao go kgethegilego tšeo di tsentšwego theknolotši go kgontšha go šongwa ga dikgopelo tša go bušetšwa naga fao lefelong

Tona o boletše gore magareng ga Mosegamanye 2014 le la 8 Moranang 2015, dikgopelo tša go bušetšwa naga tše 54 439 di amogetšwe.

Dikantoro tša go theta di tsentšwe theknolotši ye e nyakegago go ngwadiša dikgopelo lefelong leo go dirwago dikgopelo gona – go akaretšwa dikhomphutha le diphrinthara.

Pese e tsentšwe gape rempe ya elektroniki yeo e kgonago go nametša bagolofadi go tloga fase go tsena ka kantorong ya go theta.

Dilori tše di šetše di rometšwe ka Qwaqwa, Phuthaditjhaba ka Foreisetata, ka Kapa Bohlabela le ka Gauteng, gomme di tla ya ka mafelong ao a fapafapanego.

Kantoro e tee e tla ya ka profenseng ya Leboa Bodikela ka Phato gomme ya ba fao go fihla ka

Thulaganyo ka botlalo ya fao dipese di tla yago gona, go akaretšwa mafelo le dinako, e tla tsebišwa maloko a setšhaba ke kgoro gomme thulaganyo ye e šetše e hwetšagala ka dikantorong tše 14 tša kgoro fao go dirwago dikgopelo tša go bušetšwa naga gona, ka dikantorong tša dilete goba wepsaeteng.

Dilori tše pedi di tla ya ka mafelong ao dikantoro tša go theta di tlago romelwa gona go lokišetša bao ba dirago dikgopelo gabotse.

Ye e tla ba tshepedišo ya go netefatša gore ba na le se sengwe le se sengwe seo ba swanetšego go ba le sona ge ba dira kgopelo ya maleba ya go bušetšwa naga, go thoma ka dipukwana tša boitsebišo goba tshedimošo ya batho goba ba leloko bao ba ka bego ba dira kgopelo legatong la bona, go netefatša gore dikgopelo tša bona tša go bušetšwa naga ga di gomišwe ka lebaka la go hloka tshedimošo.

Tona o boletše gore go dira kgopelo ya go bušetšwa naga ke tirelo ya mmušo ya go se lefelwe le gore batho bao ba nago le maswanedi ba filwe go fihla ka la 30 Mosegamanye 2019 go dira kgopelo ya go bušetšwa naga.

"Re a tseba gore go na le batho bao ba sepelago ba tšeela maloko a setšhaba sa rena ao a lego kgakanegong tšhelete ba ba tshepiša go ba direla dikgopelo tša go bušetšwa naga.

"Molaetša go batho ba rena ke gore ga go hlokege gore le lefe tšhelete go dira kgopelo ya go bušetšwa naga.

"Dikgopelo tša go bušetšwa naga di ka dirwa ka mafelong afe goba afe a rena a semmušo a 14 go ralala le naga goba ka dikantorong tša go theta tša go dira dikgopelo fao bašomi bao ba hlahlilwego ka sephrofešenale ba tla bego ba le gona go le thuša," a realo.

Bona letlakala la 6 go hwetša tshedimošo ka botlalo ka fao le ka ingwadišetšago go dira kgopelo ya go bušetšwa naga

Mmušo o tlo kaonafatša ditirelo

More Matshediso

ona ya Kgoro ya Peakanyo, Tekodišišo le Tshekatsheko ya Phethagatšo ya Mošomo (DPME) ka Kantorong ya Mopresidente, Jeff Radebe, o boletše gore kgoro ya gabo e tla šomišana le Kgoro ya Dipalopalo tša Afrika Borwa (Stats SA) go netefatša gore dipalopalo di šomišwa go kaonafatša go šoma ga dikgoro tša mmušo.

Ge a bolela ka Motsekapa mo nakong ye e sa tšwago go feta Tona Radebe o boletše gore dikgoro tše ntši ga se tša hlwa di eba le ditshepedišo le mananeo ao a nepagetšego a go laola tshedimošo go tšweletša tshedimošo ye e kgobokeditšwego yeo e ka tshephagalago. Le ge go le bjale, o boletše gore DPME e šoma kudu go rarolla tlhohlo ye.

O tlaleleditše ka gore ye nngwe ya dilo tše

bohlokwa tše di tlago pele tša DPME ke go leka seabe sa mananeo a mmušo setšhabeng ka bophara.

Tona Radebe o boletše gore DPME e na le palomoka ya ditshekatsheko tše 39 tše di phethilwego, tšeo di akaretšago R50 pilione ya tshenyegelo ya mmušo.

O boletše gore ditshekatsheko tše ntši di ngwadišitše gore go na le seabe se segolo le pele ga ge di ka tsebagatšwa setšhabeng. Ka lebaka la se, dikaonafatšo tše kgolo ka go šomeng gabotse ga mananeo a mmušo di swanetše go bonwa.

"Re mo tshepedišong ya go tsebagatša semmušo boipiletšo bja go dira ditshekatsheko tša 2016/17. Ka nakong ya mengwaga ya 2014/15, dipego tše tshela tša tshekatsheko di phethilwe gomme tša romelwa Kabineteng. Re ikemišeditše go thomiša ka bonyane ditshekatsheko tše seswai ka nakong ya ngwaga wo wa ditšhelete," a realo.

THUTO YA MOTHEO

Tona Radebe o tlaleleditše ka gore ditshekatsheko tša mathomo tše di phethilwego di dira phapano e kgolo, a bolela kudu ka tshekatsheko ya mathomo ka ga Kgolo ya Bana ba Mengwaga ya ka fasana (ECD), yeo e feleditšego ka go hlangwa ga molaotshepetšo o moswa wa ECD wo o sa ngwalwago le go tsenywa ka gare ga kuranta ya mmušo ka Mopitlo 2015.

"Magareng ga tše dingwe, nepišo e tla ba go kaonafatša boleng bja Kharikhulamo ya Kreiti ya R go godiša seabe sa yona go bana bao ba tšwago malapeng ao a hlokago le ka diprofenseng tšeo di sa šomego gabotse, le go maatlafatša tlhahlo le tlhabollo ya barutiši ba Kreiti ya R."

O boletše gore tshekatsheko ya Kreiti ya R e bontšhitše bohlokwa bja go kaonafatša boleng bja kabo ya thuto e sego fela mošomo wa go ba godiša

KGWEBIŠANO LE PEELETŠO

Tshekatsheko ya Setlamo sa Bodiredi bja ka Ntle sa Tshepedišo ya Kgwebo sa Kgoro ya Kgwebišano le Diintasteri (dti) e dirilwe go leka ge eba Lenaneo

Tona Jeff Radebe.

E tšwelela letlakaleng la 2

MAHAL

Bafsa ba a maatlafatšana

Noluthando Mkhize

Emmanuel Mogale, 23, ke mofsa yo a ipshinago ge a maatlafatša ba bangwe.

eke ye nngwe le ye nngwe o ruta baithuti ba Sekolo se se Phagamego sa Kaalfontein ka Tembisa, Gauteng. Mogalekemoithaopi wamokgatlowo osa dirego letseno wo o tsebjago bjalo ka Ikamva Youth, wo o fago baithuti go tšwa ditšhabeng tše di hlokago tsebo, mabokgoni, marangrang le methopo ye ba e hlokago go fihlelela thuto ya godingwana goba dibaka tša mešomo ge ba se no phetha dithuto tša marematlou.

"Lebaka la gore ke tle mo ke rute bafsa ke ka gobane ge ke be ke sa le ka go marematlou motho yo mongwe o ile a nthuta gomme a dumela go nna ka go diriša IkamvaYouth. Ge nka bona bontši bja baithuti ba ba hwetša meputso ye e kgahlišago le dipasari tša go ba thuša dithutong tša yunibesithi, nka thaba kudu.

"Mo setšhabeng se bafsa ba na le dibaka tše nnyane kudu tša gore ba atlege ka lebaka la maemo a ekonomi ka gae. Ke nyaka go bona setšhaba se se gatela pele ka go diriša thuto," gwa realo Mogale.

Ye ke taba ye e lego pelong ya Mogale. Ka morago ga go phetha dithuto tša marematlou ka 2013, mokgatlo wa IkamvaYouth o thušitše Mogale go hwetša sekgoba sa go ithutela mošomo ka Makro.

"Makro e re file lenaneo la go ithutela mošomo le bona gomme ka yona nako yeo re ithutela kgrata ya *BCom* ka ga Taolo ya Kgwebo ka Yunibesithing ya Afrika Borwa. Ge re feditše kgrata ye re tla tšwela pele go šomela khamphani ye.

"Ge nkabe e se ka ba Ikamva Youth nkabe ke se ka hwetša tshedimošo ye, ke swanetše go ba leboga," a realo.

Mogale o ruta English, Physical Science, Sepedi, Geography le Life Orientation.

"Ke tloga ke rata go ithaopa. Go mpha maikutlo a boipshino a gore bjalo ka mofsa ke kgona go maatlafatša bafsa ba bangwe le go direla setšhaba ka morago ga ge se nthušitše."

IkamvaYouth e hlomilwe ka 2003 gomme e ngwadišitšwe semušo ka 2004. Mokgatlo wo o na le makala ka Khayelitsha, Nyanga le Masiphumelele ka Kapa Bodikela, ka Ivory Park ka Gauteng, ka lefelongkakaretšo la Cato Manor le ka Molweni ka KwaZulu-Natal.

Go ruta go dirwa mathapama ka morago ga ge sekolo se tšwele, mesong ya Mokibelo le ge dikolo di tswaletšwe.

Juliet Moseamedi, wa mengwaga ye 18, yo e lego moithuti wa Kreiti ya 11 ka Sekolong se se Phagamego sa Kaalfontein yo a nyakago go ithutela dithuto tša Payomethikale ka morago ga ge a phethile dithuto, o bolela gore go tloga mola a tsenela IkamvaYouth dithuto tša gagwe di kaonafetše.

"Ka ge ke dula lekheišeneng, letšatši le lengwe le le lengwe ge sekolo se tšwele ke be ke no dula le bagwera ba ka gomme ra se dire selo. Se ke selo seo se tlwaelegilego go bafsa ka lefelong la rena. Go be go sena tlhohleletšo ya go dira mošomo wa ka wa sekolo gomme ke be ke sa bone se bjalo ka selo se bohlokwa seo se tlago pele."

"Ge ke etla Ikamva mathomong a ngwaga ke ile ka hlohleletšwa go hlokomela mošomo wa ka wa sekolo kudu gomme se bjale se tliša dipoelo. Meputso ya ka bjale e a kaonafala ebile le maemo a kwešišo ya mošomo wa ka wa sekolo a kaonafetše," gwa realo Moseamedi.

Go ya ka Clemence Msindo, Mokgokaganyi wa Lekala la Ikamva Youth ka Seleteng sa Gauteng, baithuti ba ingwadiša ka go Ikamva Youth ge ba le ka Dikreiting tša 11 le 12.

"Ka 2014 re bile le baithuti ba marematlou

Emmanuel Mogale o direla setšhaba sa gabo ka morago ga go hwetša thušo go sona.

ba 38 bao ba tsenetšego IkamvaYouth gomme re bile le kelo ya go atlega ga baithuti ya 87%; ka 2013 re bile le kelo ya go atlega ga baithuti ya 100%."

Palo ya go feta seripagare sa baithaopi ka makaleng ao e lego kgale a hlomilwe ke baithuti ba peleng gomme palo ya go feta 80% ya komititaolo ya Khayelitsha e bopilwe ke baholegi ba nakong ye e fetilego.

Ka 2012, IkamvaYouth e amogetše baithuti ba 743 go phatlalala le makala a yona a šupa. Msindo o bolela gore mokgatlo o fa gape tlhahlo ka ga mešomo, ye e buletšwego setšhaba ebile e aba thuto ka ga HIV le AIDS, le bohlokomedi bja tlhahlo.

"Moithaopi wa morutiši o abelwa baithuti ba bahlano go ba thuša ka mošomo wa bona wa sekolo. Se ke go netefatša gore baithuti ba hwetša šedi ye e hlokagalago."

Ikamva e buletšwe gape motho ofe goba ofe yo a nyakago go ithaopa."

Bao ba nyakago go ithaopa ba ka etela: www.ikamvayouth.org.za go hwetša tshedimošo ka botlalo.

E tšwelela go tšwa letlakaleng la 1

la Diputseletšo tša Ditirelo tša Tshepedišo ya Kgwebo (BPS) leo le abjago ke dti le hloma mešomo le ge eba le oketša peeletšothwii ya dinaga tša ka ntle.

"Dikutollo tše bohlokwa di laetša gore go tloga mola setlamo sa putseletšo se thomišwago, mešomo ye e fetago ye 9 000 e hlomilwe le gore lefapha la BPS ke lefapha le bohlokwa la go goketša peeletšo le go hloma mešomo e meswa, kudukudu ka sehlopheng sa ba mengwaga ye 18 – 35, fao go hloma mešomo go bafsa go nyakegago kudu," gwa realo Tona.

DIKGORO TŠA BOSETŠHABA LE TŠA DIPROFENSE

DPME e tsebagaditše ditlabelo tše mmalwa tša go hlohleletša le go tsenya tirišong ditiro tša tlhokomedišišo le tša tshekatsheko ka tirelong ya setšhaba.

O tlaleleditše ka gore kgoro e tsebagaditše Setlabelo sa Tshekatsheko Phethagatša ya Taolo (MPAT) bjalo ka mokgwa wa go nepiša go hlokomedišiša ditiro tša taolo ka gare ga dikgoro tša bosetšhaba le tša diprofense.

"Go thoma ka Lewedi 2014, dikgoro tša bosetšhaba le tša diprofense ka moka di kgathile tema ka tshekatshekong ya ditiro tša taolo tše di bego di dirwa ke DPME.

"Dipoelo tša peleng di laeditše gore mafapha a mošomo a 29 go a 33 ao a bego a elwa a laeditše go kaonafala ka go dintlha tše a bego a filwe tšona, go sa lebelelwe go hlatloša kelo ka go maemo a mangwe le go lebiša nepišo ye kgolo ka go diteng ka tshepedišong ya tekodišišo."

MOGALA WA KANTORO YA MOPRESIDENTE

Mabapi le mogala wa Kantoro ya Mopresidente, Tona Radebe o boletše gore mmušo o tšwetše pele go aba tirelo go setšhaba go hlagiša dipotšišo tša bona le dingongorego.

"Ngwaga o mongwe le o mongwe, re kgona go šoma dingongorego le dipotšišo tše mpsha tše 20 000. Go fihla mo lebakeng le, re hweditše dingongorego le dipotšišo tše 207 000 tše di tlišitšwego ka mogala wo. Dipotšišo tša kakaretšo ke tše 35% gomme 65% ke dingongorego.

"Nka bega gore dingongorego le dipotšišo ka moka tše di amogetšwego, 94% ya tšona e begilwe bjalo ka tšeo di rarollotšwego gomme 6% di sa šetše go tlo rarollwa."

GO LEFA BAABI BA DITIRELO KA NAKO

Tona Radebe o boletše gore go lefa baabi ba ditirelo ka nako ebile ye nngwe ya makala ao DPME e dirilego tshekatsheko ya dikgoro tša bosetšhaba magareng ga 2013 le 2014.

Tshekatsheko ye e laeditše gore go bile le kaonafalo ka go palo ye e tlwaelegilego ya mananeotefo ao a lefilwego mo matšatšing a 30 ka morago ga go a amogela mananeotefo.

O tlaleleditše ka gore dikgoro tša diprofense di laeditše kaonafalo ye nnyane ya 5% ka go palo ye e tlwaelegilego ya mananeotefo ao a lefilwego mo matšatšing a 30 ka morago ga go a amogela mananeotefo.

"Diprofense di begile gore ke mananeotefo a 241 332 ao a jago R13.4 pilione, ao a lefilwego mo matšatšing a 30 ka morago ga go a amogela le mananeotefo a 356 079 ao a jago R21.8 pilione, ao a sego a lefša ka morago ga matšatši a 30 ka morago ga go a amogela.

"Tše ke 52% ya poelomorago ka go palo ye e tlwaelegilego ya mananeotefo ao a fetago matšatši a 30, ao a sego a lefša," gwa realo Tona

O boletše gore dikgoro tša bosetšhaba di begile gore go bile le mananeotefo a 155 572 ao a jago R3.8 pilione, ao a sego a lefša ka morago ga matšatši a 30. Le ge go le bjale, ka yona nako yeo, mananeotefo a 62 887 a go feta matšatši a 30 - ao a jago R2.1 pilione ga se a lefša.

Tona Radebe o boletše gore go lefa baabi mo matšatšing a 30 e sa le tlhohlo ye kgolo, gomme se se ama dikgwebopotlana kudu, go kgolo ya ekonomi le go hlomeng ga mešomo.

"Ka go realo re ikgafile go hloma lekala le le kgethegilego la go hlokomedišiša kudu go lefa mo matšatšing a 30 ka morago ga go amogela mananeotefo le go imolla mapheko ao a lego gona," o tlaleleditše ka go realo.

Go hlomela bafsa ba Afrika Borwa dibaka

Amukelani Chauke

Bafsa ba Afrika Borwa ba swanetše go latela mohlala wa Baithuti ba 1976 gomme ba be baagi ba naga ka go ikemišetša go ba bahlomi ba dikgwebo bao ba tlago raloka tema ya mafolofolo ka ekonoming.

e ke go ya ka Mohlankedimogolo phethiši wa Setheotlhabollo sa Bafsa sa Bosetšhaba (NYDA) Khathutshelo Ramukumba, yo ditshwaotshwao tša gagwe di tlilego ka nako yeo mmušo o feleletšago Molawana wa Bafsa wa Bosetšhaba wa 2015-2020 (NYP 2020) wo o tlago raloka tema ye bohlokwa go hlabolla bafsa ba ka nageng.

NYP 2020 ye e ngwadilwego mmogo ke bafsa go tšwa nageng ka bophara e emetšwe gore e tla thuša go beakanya bafsa go ba badudi ba mafolofolo le bao ba nago le tšweletšo le go bea leswa NYDA go dira gore e šome bokaone kudu ge e šoma ka merero ya bafsa.

Bafsa ba tiišeditše dintlha tša bohlokwa e lego: phetošo ya ekonomi le go kgatha tema ka go yona, thuto, tlhabollo ya mabokgoni le dibaka tša bobedi, tlhokomelo ya maphelo le go fediša tšhomišobošaedi ya diokobatši le kago ya setšhaba, tirišano ya setšhaba le badudi ba mafolofolo. Go ya ka Kgoro ya Dipalopalo tša Afrika Borwa , bafsa ba bopa palo ye e fetago 40% ya setšhaba gomme 36% ya bona ga e šome.

NYP 2020 e tla thuša go šoma ka tlhohlo ye ka go diriša mananeo a tlhabollo ya bafsa ao a rabelago ditlhoko tša bafsa – e lego mananeo ao a dumelelago bafsa go laola bokamoso bja bona.

Mohlankedimogolophethiši wa NYDA Ramukumba o boditše Vuk'uzenzele gore tekodišišo ya NYP 2020 e bile ditaba tše botse go bafsa ka ge se se tla ba thuša go tšea maemo a bona ka

Molawana wa Bafsa wa Bosetšhaba wa 2015-2020 o tla fa bafsa sebaka sa go atlega le go ba le seabe go kago ya ekonomi.

ekonoming

"Ke nagana gore tlhohlo yeo bafsa ba swanetšego go e tšea lehono bjalo ka tlhohlo ya bona goba selo seo se hlalošago nako ya bona ke go lwela phetošo ya ekonomi," a realo.

Ka Phupu 1976, baithuti bao ba tšwago dikolong tše mmalwa ba ile ba bolawa gasehlogo ke mmušo wa kgethologanyo ge maphodisa a tšhireletšo a thunya baithuti bao ba bego ba se ba itlhama bao ba bego ba gwanta mebileng ya ka Soweto kgahlanong le Thuto ya Bantu, yeo e bego e gapeletša barutiši, magareng ga tše dingwe, go šomiša seafrikantshe bjalo ka polelo ya go ruta ka dithuto tše mmalwa.

Seswantšho seo se bontšhago setopo sa Hector Peterson, mošemane yo monnyane go tšwa ka Sekolong sa Phraemari sa Morris Isaacson – seo se tšerwego ke motšeadiswantšho yo a tumilego Sam Nzima – se ile sa romela maikutlo a go makala kudu lefaseng ka bophara.

Ramukumba o boletše gore ge ba bapetšwa le sehlopha seo sa bafsa, moloko wa lehono o na le mahlatse kudu ka gobane bontši bja bona ba rutegile ebile ba na le phihlelelo go dibaka tša $go\ itlhabolla.$

"Maikutlo a ka ke gore ka ge re na le mengwaga ye 21 re le ka temokrasing, ngwana wa mothomoso goba ngwana wa moAfrika a ka se ye sekolong go hwetša thuto ka nepo ya gore a hwetše mošomo fela.

"Seemo sa mogopolo sa ngwana wa moAfrika se swanetše go ba seo se rego go hlama kgwebo ke kgetho go go thwala mošomo gore ba kgone go ba bengmešomo, ba kgone go ba beng ba ekonomi ya naga ya bona le gore ba kgone go ba baagi ba naga ya bona.

"Seo go nna ke ntwa yeo bafsa ba lehono ba swanetšego go e tšea bjalo ka ntwa ya bona ka nepo ya go fihlelela tokologo ya ekonomi nakong ya bophelo bja bona," a realo.

MELAWANA YA BAFSA E A LEKODIŠIŠWA

Motlatšatona ka Kantorong ya Mopresidente Buti Manamela o sa tšwa go phetha lesolo la go theta

E tšwelela letlakaleng la 6

Phupu 2015 Vuk'uzenzele 3

Go tšwa Union Buildings

Molaetša go tšwa go Mopresidente

Re aga semoya sa setšhaba sa rena

o mošomong wa ka setšhabeng, ke wa mahlatse kudu go bona sekhutlo se sengwe le se sengwe sa naga ya rena ye botse.

Diketelo tšaka ditšhabeng Afrika Borwa ka moka di dula di hlola maikutlo a go blakablakana

Go na le mafelo ao go wona mabadi a kgethollo a sa ntšego a kwewa kudu ka sebopego sa bana metsemagaeng bao ba sepelago maeto a matelele go ya dikolong, goba tshenyo ya tlaišo ya madila magareng ga bašomi ba dipolaseng mafelong a mangwe.

Mabadi a a fao ka sebopego sa banna le basadi ge ba senya nako ya bona dikhutlong tša mebila goba dithebeneng ka baka la gore mabokgoni le maemo a bona a duthuto ga di ba dumelele go kgatha tema ikonoming ya Afrika Borwa.

Le gona ba fao ka morago ga mebila ya makheišene fao ditsotsi di hlorišago badudi le fao mafokodi a setšhaba bjalo ka tlaišo ya ditagi, go ima ga batšwamahlalagading le tlaišo ya ka malapeng elego tsela ya bophelo ya babantši fao. Le ge go le bjalo, ke fela ke etela ditšhaba tše ka gobane mmušo o šoma le badudi go kaonafatša maemo a bophelo ebile re leka go dira diphetogo goba re šetše re dirile phapano mafelong a bjalo.

Ke nako ye ke bonego dikolo tše mpsha, dikliniki le mabone a sephethephethe a eya godimo. Ke nako ye ke bonego dikgwebo tša basadi tše fepago malapa le go tšweletša ditšweletšwa tša go romelwantle dinageng tše dingwe. Ke nako ye ke kopanego le bašomedi ba tša bongaka bao ba šomago ga boima mafelong a kgole a naga ye go hlokomela balwetši goba maphodisa bao ba beago maphelo a bona kotsing go swaragana le bosenyi bja sehlogo.

Ke nako ye ke boneng gape le ditsela tše difsa fao e bego e le ditsela tša mmu; diyunibesithi tše mpshampsha le dipetlele mafelong ao batho ba bego ba sepela dikhilomithara tše ntši go hwetša thuto goba ditirelo tša maphelo; difeme le diintasteri fao batho ba bego ba se na mešomo ebile ba lahlegetšwe ke tshepho.

Ka go bona kelo ye le maemo a tlhabollo go ralala naga ya rena se se mpha maatla a go hlankela batho ba Afrika Borwa, le go mpha tshepho ya gore re ka se šitwe go iša Afrika Borwa pele.

Afrika Borwa ke lefelo le legolo la kago fao dikhreini le dihlopha tša batho ditoropong tša rena tše kgolo di thušago ikonomi ya rena go gola, mola ditrekere, diforo le mešomo ya setšhaba mafelong a rena a dinagamagae di tliša mananeokgoparara a sebjalebjale le dibaka tša mešomo setšhabeng go badudi.

Le ge go le bjalo kgolo ya setšhaba sa rena ga se fela ka seo re se dirago ka matsogo a rena. Se bohlokwahlokwa ke mabapi le seo re se dirago ka dipelo le dikgopolo tša rena.

Dihlogo tša ditaba ga di dule di re botša kanegelo ye feletšego ka Afrika Borwa eupša di re botša ka tše bohlokwa le dikanegelo tše šiišago ka nako tše dingwe tšeo di re hlotlago go šoma ka thata maitshwarong a rena ge re ntše re dira bjalo mafelong a rena a boagi.

Malobanyana mo, dikanegelo tše di akareditše tiragalo ye beilwego fao bana sekolong sa Kapa Bohlabela ba gannego go ja dijo tša bona ka baka la gore baapei kua boapeelong bja sekolo ba hlapologetše ka dipaketeng tše di dirišwago go swara dijo. Basadi bao ba lokišitšego dijo ba rile mesepelo ya bona ya go ya dintlwaneng go tloga meagong ya sekolo e be e le ye metelele kudu.

Mo tabeng ye nngwe ye fapanego le tše ka moka, go bile le phatlalatšo ye šiišago ya kgatišo ya bidio ye laetšago maloko a setšhaba sa Witbank ba gana go thuša monna yo a bego a tšhumilwe ka mollo bjalo ka kotlo ya go utswa metato ya koporo setišing se se nnyane sa mohlagase.

Babegaditaba ba file dipego tša gore monna yo o bonwe a kgopela batho go bitša ambulense mola a mangwe a matlalo a gagwe a be a bonwa a lekelela mmeleng wa gagwe. Legatong la go thuša, batho ba ile ba mo dikologa fela go mmogela ge a itšhatšharela.

Monna yo o ile a sepela a ikela kliniking ya kgauswi a ba a fihla sepetlela eupša a hlokagala morago ga diiri tše mmalwa.

Ka nako ya kgauswi le ye, go ile gwa begwa go tšwa Foreisetata gore rakgwebo wa me-

Diprotšeke tša mananeokgoparara tše di diregago go ralala naga ya rena di thuša ikonomi ya rena go gola. Le ge go le bjalo, re bjalo ka maAfrika Borwa re hloka go kaonafatša maemo a dipelo le megopolo ya rena go thuša setšhaba go golela pele.

ngwaga e 47 le morwa wa gagwe wa mengwaga e 16 ba ile ba swarwa mabapi le tiragalo yeo go yona morwa wa monna yo a latofaditšwego ka go goboša le go hloriša moletakgoro wa mengwaga ye 57 ka go dira gore mpša e dire tša thobalano kgahlanong le moletakgoro yo.

Tše dingwe tša ditiragalo tše ga se tše di ka gopolwago ke maAfrika Borwa bao ba latelago molao le go rata khutšo empa ke bokgonthe bja gore ditiro tše tšhošago ka tsela ye ke karolo ya phedišano ya rena setšhabeng.

Matšatšing a mmalwa a go feta, re ketekile Letšatši la Tokologo; letšatši leo le re gopotšago ka tsela ye re e sepetšego go ya go Afrika Borwa ye kaone ya ka morago ga kgethollo, le letšatši le beago šedi ya rena go Molaokakanywa wa Ditokelo ka Molaotheong wa rena tšeo ka tsela ye nngwe e lego mabaka le dipeelano tša tokologo ya rena.

Mabapi le tekatekano, Molaokakanywa wa Ditokelo o re ga go na motho o tee yo a ka kgethollwago kgahlanong naye.

Ka seriti sa batho, Molaokakanywa wa Ditokelo o re mang le mang o na le seriti sa motheo sa botho se swanetšego go hlomphiwa.

Molaokakanywa wa Ditokelo o goeletša gore mang le mang o na le tokelo ya bophelo le gore mang le mang o na le tokelo ye kgahlanong le go se swarwe gabotse goba go otlwa ka tsela ye sehlogo, ye sego ya botho goba ye gobošago.

Molaokakanywa wa Ditokelo o bolela gape gore ngwana wo mongwe le wo mongwe o na le tokelo ya phepo ya motheo, madulo, tlhokomelo ya motheo ya ditirelo tša maphelo le ditirelo tša leago, le go šireletšwa go tšwa go phepompe, go se šetšwe, tlaišo le kgobošo.

Go a nyamiša gore maAfrika Borwa ba bantši ba phela maphelo a bona le go senya maphelo a ba bangwe okare ditokelo tše ga di gona.

Go a nyamiša gape gore ge batho ba dira dikgatako tša Molaokakanywa wa Ditokelo, ba a tlogelwa le go šireletšwa ke maloko a malapa a bona goba setšhaba bao ba emišago maphodisa go nyakišiša goba go thibela diatšensi tša rena tša leago go kgonthišiša.

Se se kgahlanong le maitekelo a rena a makaonekaone a go tšwetša pele Afrika Borwa.

Ga re nyake Afrika Borwa go bona fela ka moo naga e fetogago ka go lebelela tlhabollo ya nageng eupša go thuša naga go fetoga go ba ye kaone ka go lekola le go kaonafatša maitshwaro a bona le go phela go fihlelela maikarabelo a bona bjalo ka badudi.

Ga go na palo ya dintlo tše difsa, ditsela, difeme goba diteišene tša mohlagase ye ka hlatlošetšago pele ditlhabollo tša rena go feta moya le tirišo ya ubuntu le badudi ba ikobilego.

Mengwaga e seswai ye fetilego, African National Congress e tšweleditše tokomane ya ditherišano ye sehlogo sa yona e lego *The RDP of the Soul* ye theago tsela ya go fetola naga ya rena ka kagoleswa le tlhabollo ya moya wa setšhaba.

Tokomane ye e bontšhitše gore e be e le "moya wa maAfrika Borwa wo tsamaišago ditshepedišo tša rena tša sepolotiki, tša ikonomi le tša leago".

E boletše gore: "Dilete ka moka di dumela dinneteng tše kgolo tša semoya tše tsamaišago botho ebile re hloka go amogela kwano ye bjalo ka mathomomayo a tsebagatšo ya tlhabollo e mpsha. Rena le meeno ye swanago go sa kgathale gore ke lerato, lethabo, goba khutšo, bonnete, toka goba potego; boikokobetšo, maikarabelo goba go tshephega; le gona tše ka moka di tšwa maitemogelong a botho."

Morago ga mengwaga ye seswai re sa ntše re lebagane le ditlhohlo tše swanago

Dikhreini tša rena, makarapa, mešomo le maatla a go kgoboketša metšhelo ka moka ga dire selo ge re sa kaonafatše seo re se gopolago, re se kwago maikutlong ebile re se dirago ka garegare ga dipelo tša rena.

Go aga Afrika Borwa ye kaone go thoma ka gare ga rena, anke re thomeng go šomana le seo.

Anke re šomeng mmogo ka moka go aga Afrika Borwa ye kaone.

Phupu 2015 Vuk'uzenzele

MAPHELOGO SETŠHABA

Tshepedišo ye e phetšego gabotse go bohle

Amukelani Chauke

Tona ya Kgoro ya Maphelo, Ngaka Aaron Motsoaledi, o bolela gore mmušo o swanetše go fetoša leano la ona la ditekanyetšo go maatlafatša tshepedišo ya maphelo ya setšhaba.

ona o boletše gore leano le le tla akaretša go hlokomela kudu thibelo ya malwetši le go tšwetša pele maphelo go netefatša gore batho ba hwetša tlhokomelo ya maphelo ya boleng bjo bokaone.

Tona o boletše se ge a be a ala Polelo ya Ditekanyetšo tša kgoro ya gabo ka palamenteng mo nakong ye e sa tšwago go feta.

Polelo ya Ditekanyetšo ke polelo ye e ikgethilego yeo e fiwago ke Tona yeo e alago maano, dilo tše bohlokwa le dilo tše di tlago pele tša

Ge naga le dinaga tše dingwe tša Afrika di tla iša khonthinente pele mananeo a maphelo a setšhaba a swanetše go maatlafatšwa go thuša

lefapha la maphelo go thibela le go laola go phatlalala ga malwetši a go swana le Ebola, phogwana, Bolwetši bja mafahla (TB), HIV le AIDS le pholio, go fa mohlala.

Ke ka lebaka le fao khonferentshe ye e sa tšwago go swarwa ka Benin ya Mokgatlo wa Maphelo wa Lefase, Ditona tša maphelo di ilego tša tšea sephetho sa gore sebakeng sa go ba le mananeo ao a lebeletšego bolwetšo bjo itšego (a ditekanyetšo tše di aroganego tša go thuša go lwantšha letadi, pholio, HIV le AIDS, TB, gareng ga a mangwe) mebušo e swanetše go beeletšag go maatlafatša mananeo a maphelo a setšhaba.

"Re dumela gore seo se tlago thuša Afrika ke mananeo a maphelo ao a tiitlego ao ka morago a tlago kgotlelela go phulega ga malwetši afe goba afe ka gobane... re tloga re sa tsebe gore ke eng seo se tlago latela mo nakong ye e tlago.

"Mo nakong ye e fetilego e be e le HIV le AIDS, lehono ke Ebola le TB gomme ka moswane ke eng? Ga re tsebe eupša re dumela gore malwetši a mangwe ka maswabi a tlo phulega," gwa realo

O tlaleleditše ka gore go phulega ga malwetši fao a bolelago ka gona go ka bakwa ke go fetoga ga maemo a tša boso, go senya ga madulo a diphedi tše dingwe fao go dirwago ke batho ge ba nyaka dijo, meetse le madulo, gammogo le go ba gona fao go dulago go tšwela pele ga

ka morago ga lebaka la nako la go šomiša dianthipayothiki.

Tona o boletše gore ka ngwageng wa ditšhelete wa 2014/15, kgoro ya gabo e be e le gare ka maano a go maatlafatša tshepedišo ya maphelo

"Se se tla akaretša go thibela malwetši, go tšwetša pele maphelo le go netefatša gore batho ba rena ba hwetša tlhokomelo ya maphelo ya boleng bjo bokaone.

"Wo ke mošomo wo re swanetšego go o dira gomme ona re tla o dira ka maatla".

THIBELAMALWETŠI E PHALA **KALAFO**

Tona Motsoaledi o boletše gore go fodiša malwetši ka tlwaelo go bonwa bjalo ka phihlelelo ye kgolo ya mahlale, mola e le gore thibelo ya malwetši ga e fiwe maemo a go swana le ao.

O boletše gore se ke ka lebaka leo ka lefapheng la maphelo a setšhaba, tiragalo efe goba efe ye e sego ya loka ye e hlagilego e bonwa semeetseng bjalo ka go phuhlama ga tshepedišo ya maphelo.

"Go sa kgathale gore baganetši ba tla reng, re ka se tlogele goba ra hlokiša maatla seka sa thibelo sa tshepedišo ya maphelo, e tlo ba motheo wa lenaneo la rena la go maatlafatša tshepedišo ya maphelo."

Kgoro e tsebagaditše dithibelamalwetši tše

Tona ya Kgoro ya Maphelo Ngaka Aaron Motsoaledi, o bolela gore kgoro ya gabo e tla netefatša gore batho ba hwetša tlhokomelo ya maphelo ya boleng bjo

mpsha ka 2009 ka lenaneong la yona la go thibela malwetši leo le dirwago ka mehla, go akaretšwa thibelamalwetši ye e fapanego ya paktheria ya yumonia le tlhabelo ya rotabaerase.

Malwetši a go bakwa ke paktheria ya yumonia a go swana le phogwana le yumonia ye šoro a bonwa bjalo ka ao a lego kotsi kudu gomme ka Afrika Borwa le lefaseng ka bophara, ke bolwetši bja bobedi bjo bo bolavago batho bjo bo latelago HIV le Aids go bana ba mengwaga ya ka fase ga ye mehlano.

Tona o boletše gore mananeo a thibelamalwetši a dirile gore kgoro e fokotše malwetši a ka 70%.

Kankere ya thaka ya bonna: O ka e fenya

Setlamo sa Thušo ya Kalafo sa 🕏 Bašomi ba Mmušo

Monna o tee go banna ba bangwe le ba bangwe ba 23 ba Afrika Borwa o angwa ke kankere ya thaka ya bonna. Le ge e le gore bolwetši bjo bo ama banna ba bantši, ga bo hwetše šedi ye e lekanego.

gaka Stan Moloabi, MotsamNgaka Stan Moloabi, Molaodiphethiši wa Tlhokomelo ya Maphelo ka Setlamong sa Thušo ya Kalafo sa Bašomi ba Mmušo (GEMS) o dumela gore go na le tše ntši tše di swanetšego go dirwa go ruta banna ba Afrika Borwa ka ga bolwetši bjo - kudukudu ka gore ge bolwetši bjo bo ka bonwa e sa le nako bo ka alafša.

"Banna ba bantši ba Afrika Borwa ba tseba gannyane kudu ka ga dikankere tša thaka ya bonna le tša makatla," a realo.

Kalafo ya bolwetši bjo e kaonafetše mo mengwageng ye mmalwa, gomme ge bo ka hwetšwa e sa le nako molwetši o ba le dibaka tše ntši tša go phologa.

Kankere ya thaka ya bonna e direga ka go thaka ya bonna — e lego thaka ye nnyane ya sebopego sa koko ya thamane ye e bopago karolo ya tshepedišo ya setho sa bonna. Kankere ya thaka ya bonnna e hlaga ge disele tše disego tša gola gabotse di gola ka go thaka ya bonna.

NAA KE MANG YA KA BAGO LE **KANKERE YA THAKA YA BONNA?**

Kankere ya thaka ya bonna e ama banna ba merafe ka moka le ba mengwaga ka moka, le ge e le gore banna ba mengwaga ya ka godimo ga ye 50 ba kotsing kudu ya gore ba ka ba le yona go feta banna ba mengwaga ya ka fasana.

"Ka kakaretšo ge motho a eba yo mogolo o ba kotsing ye kgolo ya go ba le bolwetši bjo," gwa bolela Ngaka Moloabi.

Banna ba mengwaga ya ka godimo ga ye 40 ba swanetše go etela ngaka ya bona go dirwa diteko tša kankere ya thaka ya bonna gatee mengwageng ye mengwe le ye mengwe ye mebedi. Banna bao ba nago le mengwaga ya go feta ye 50 ba swanetše go dirwa diteko gatee ka ngwaga, a eletša bjalo.

MASWAO A KANKERE YA THAKA YA BONNA

Mabakeng a mantši kankere ya thaka ya bonna ga e na le maswao afe goba afe. Le ke lengwe la mabaka ao a dirago gore go be bohlokwa gore banna ba dirwe diteko ke ngaka ya lapa la bona. Banna ba swanetše go hlokomela dilo tše di latelago:

- Go swara bothata go rota.
- Go swara bothata go thoma go rota goba go emiša go ela ga moroto.
- Madi ka morotong.
- Sehlabi goba go kwa go tšhatšhamela
- Ye nngwe ya dilo tše tša ka mo godimo ge e kopanywa le go kwa sehlabi ka mokokotlong fasana, godimo ga dirope goba lefelong la lethekeng.

"Le ge e le gore maswao a a ka no laetša gore o na le phetetšo, gape a ka laetša go thoma ga kankere ya thaka ya bonna, ka fao go bohlokwa gore a nyakišišwe," gwa realo Ngaka Moloabi.

KALAFO YA KANKERE YA THAKA **YA BONNA**

Kalafo ya bolwetši bjo e laolwa ke ka fao bolwetši bjo bo gatetšego pele ka gona, le gore ke kankere ya mohuta mang le maphelo a

Go na le palo ya dikgetho tša kalafo tše di hwetšagalago go alafa kankere ya thaka ya bonna go akaretšwa karo, kalafo ya go tšhuma ka mokowa wa rediejšene, go leta ka šedi goba ka kalafo ya dihomoune - ka moka ga tšona di laolwa ke ka fao kankere e gatelago pele ka gona.

KA FAO O KA THIBELAGO KANKERE YA THAKA YA BONNA

Go phela ka mokgwa wa bophelo o mokaone go ka thibela malwetši a mantši ao a amago banna go akaretšwa kankere ya thaka ya

"Eja dijo tša phepo ye kaone, itšhidulle, tlogela go kgoga le go nwa bjala kudu go netefatša gore o dula o phetše gabotse," gwa

O tlaleletša ka gore go dira tlhahlobo ya kalafo ngwaga ka ngwaga, kudukudu ge ele gore go na le maloko a lapa ao a ilego a ba le bolwetši bja kankere, go ka thuša go phološa bophelo bja gago.

swanetšego go se tseba

Setlamo sa Thušo ya Kalafo sa 🖳 Bašomi ba Mmušo

Bolwetši bja go wa, bjo gape bo tsebjago bjalo ka bolwetši bja dithunthane, bo ama makgolo a dikete tša batho ba merafe ka moka le ba setlogo ka moka ka Afrika Borwa.

olwetši bja dithunthane ke bolwetši bjo bo tlwaelegilego bjo bo amago bjoko le megalatšhila ya hlogo. Palo ye e šišintšwego ya motho o tee go ba 100 ba MaAfrika Borwa ba tla ba le bolwetši bja go wa ka dinakong tše dingwe maphelong

Ngaka Stan Moloabi, Molaodiphethiši wa Tlhokomelo ya Maphelo ka Setlamong sa Kalafo sa Bašomi ba Mmušo o bolela gore motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go ithuta ka ga bolwetši bjo le gore a ka dirang ge e le gore motho yo mongwe yo ba mo tsebago o na le bolwetši bja go dithunthane.

"Bontši bja rena go na le kgonagalo ya gore re ka kopana le motho yo a nago le bolwetši bja go wa, goba yo a nago le dithunthane, ka lebakeng le lengwe la nako maphelong a rena," o tlaleletša bjalo.

"Dithunthane di ka hakwa ke dilo tše di fapafapanego gomme motho ofe goba ofe a ka hlaselwa ke yona nakong ye nngwe bophelong bja gagwe. MaAfrika Borwa a swanetše go tseba se pele ga ge ba ka ahlola bao ba nago le bolwetši bja dithunthane goba bja go wa."

Dithunthane ke go itlhaganela ga tiro ya semohlagase ka bjokong fao go amago ka fao motho a ikwago ka gona goba a dirago mo nakong ye itšego.

Bo ka tšea mekgwa ye mentši ye e fapanego ebile bo ka ama batho bao ba fapafapanego ka mekgwa ye e fapafapanego. Dithunthane tše dingwe di magareng; motho a ka no ikwa a itebetše motsotswana goba ye mebedi gomme a se ke a lemoga gore o bile le dithunthane.

Ka go tše dingwe, dithunthwane tše kgolo, motho a ka idibala, mmele wa gagwe o ka tia goba wa thatafa ebile motho a ka sepediša le go emiša ditho ka lebelo.

Bolwetši bja go wa bo ka laolwa le go

hlokomelwa ka dihlare goba ka dikalafo tše dingwe ka bontšing bja ditiragalo.

DILO TŠE DI BAKAGO DITHUNTHANE DI AKARETŠA:

- Go wa go ka hwetšwa ge o thoma go
- Phetetšo ya bjoko ka bolwetši bja go swana le phogwana le ensefalithisi.
- Go se lekanele ga dikhemikhale ka bjokong mo go bakwago ke malwetši a go swana le swikiri ya fase ka mading le bolwetši bja swikiri.
- Go tlogela bjala.
- Go šomiša diokobatši tše dingwe tša

KA FAO O KA SWARAGO MOTHO YO A NAGO LE DITHUNTHANE

Tše di atelago ke magato a itšego ao a swanetšego go tšewa ge o thuša motho yo a nago le dithunthane:

- Dira ka fao o kgonago go iketla.
  Bitša ba ditirelo tša tšhoganetšo.
  Leka go thibela kgobalo ka go
  netefatša gore ga go na selo kgauswi
  goba fao a ka fihlelelago gona seo se
- motho ofe goba ofe yo a hlasetšwego ke dithunthane.
- emišitše mmeye maemong ao a tlago kgona go phafoga. Retološa hlogo ya motho yoo gore ge a hlatša mahlatša a kgone go tšwa gabotse ka ganong ga gagwe o netefatše gore o hema ka mo go tlwaelegilego. O se ke wa fa motho yoo diela, di-
- hlare goba dijo go fihla ge a phafo-gile ka botlalo. Dula le motho yoo go fihla ge a pha-foga, e lego seo se tlago tšea metsotso

"Gopola gore bontši bja batho bao ba nago le bolwetši bja go wa ba arabela kalafo gabotse, ka fao motho ofe goba ofe yo a nago le bolwetši bjo o swanetše go hlohleletšwa go etela ngaka ya gagwe," gwa tlaleletša Ngaka Moloabi.

DITABA TŠE DI AKARETŠAGO

Albert Pule

.

Tshepedišo ya go dira kgopelo ya go bušetšwa naga e dumelela batho bao ba tlošitšwego nageng ya bona ka fase ga kgethologanyo go dira kgopelo ya go bušetšwa naga mo mengwageng ye e tlago ye mehlano.

o bulelwa ga dikgopelo tša go bušetšwa naga go nepišitše batho bao ba fetilwego nako ya mafelelo ya go romela dikgopelo tše ka

Vuk'uzenzele e go fa dintlha ka botlalo ka ga ka fao o ka dirago kgopelo ya go bušetšwa naga.

NA KGOPELO YA GO BUŠETŠWA NAGA KE ENG?

Kgopelo ya go bušetšwa naga ke kgopelo ye e ngwalwago ye e dirwago ke motho, wa leloko wa thwii yo a tswalanego le motho yo a amegago, sehlongwa sa tša bohwa goba setšhaba seo se nyakago gore naga ya bona e bušwe.

NAA TOKELO YA NAGA KE ENG?

Tokelo ya naga ke tokelo ya naga ye e ngwadišitšwego goba ye e sego ya ngwadišwa, dikgahlego tša bašomi bao e lego barentiši le balemi bao ba rentago ka ditšweletšwa tša bona, dikgahlego tša molao wa setlwaedi goba go dula ka tsela ya boholegi ma lebakeng la nako la go feta mengwaga ye 10.

Batho bao ba ilego ba dula nageng goba ba swanetšego go ba le bohlatse ka mokgwa wa sengwalwa, go fa mohlala, lengwalo la gore lefelo leo ke la bona, tumelelo ya go dula lefelong leo, bjalobjalo, gore ba be le tokelo mo nageng yeo.

NAA KE BOMANG BAO BA KA DIRAGO KGOPELO YA GO BUŠETŠWA NAGA?

Motho goba setšhaba seo se tšeetšwego naga ka morago ga 19 Mosegamanye 1913 ka lebaka la melao ye e fetilego ye e bego e hlokometše kudu lehlakore le tee la morafe ka nageng le bao ba sego ba hwetša tefelo ka nakong ye ba bego ba tšeelwa naga.

NAA KE BOMANG BAO BA SA SWANELAGO GO DIRA KGOPE-LO YA GO BUŠETŠWA NAGA?

Batho bao ba dirilego kgopelo ya go bušetšwa naga mo nakong ye e fetilego gomme ba hwetša naga yeo goba ba lefša ka tšhelete ga ba swanela go dira kgopelo ya tahlegelo yeo ya naga gape. Ge e le gore o dirile kgopelo ya go bušetšwa naga mo nakong ye e fetilego eupša o se wa hlwa o lefša, tiišetša gore kantoro ya phrobentshe e na le kgopelo ya gago ye o e dirilego mathomong pele ga ge o ka romela kgopelo ye nngwe gape.

O seke wa dira kgopelo ye mpsha ya go bušetšwa naga ge e le gore kgopelo ya gago e sa šongwa. Ke go tshela molao go romela kgopelo ya go bušetšwa naga ya bomenetša ka go se fe maina a batho ba bangwe bao ba amegago fao kgopelong yeo.

DINGWALWA TŠE O SWANETŠEGO GO DI TLIŠA GE O DIRA KGOPELO

- Khopi ye e sethifailwego ya pukwana ya boitsebišo ye talamorogo ya dipaakhoute goba karata ya boitsebišo ya bodudi bja ka nageng.
- Lengwalo le le saennwego leo le go dumelelago go dira kgopelo legatong la ba lapa goba la setšhaba, leo le saennwego ke dihlatse tše pedi (maatla a ramolao), ge e le gore o dira kgopelo legatong la ba lapa la geno ghoba setšhaba.
- Lenaneo la batho bao o ba emetšego.
  Lengwalo leo le tšwago go Hlogo ya Kgorotshekokgolo ge e le gore o mophatlalatši wa bohwa.
- Sephetho se se ngwadilwego go tšwa kopanong ya setšhaba, seo se saennwego ke motho yo a sepedišitšego kopano, ge e le gore o dira kgopelo yeo legatong la setšhaba (sephetho sa setšhaba).

NA KE TSHEDIMOŠO EFE YE E NYAKEGAGO

- Tlhathollo ya thoto, go fa mohlala, leina la polasa, ERF goba nomoro ya setene ge e le gore ke lefelo la motsesetoropong.
- Ngwaga wo naga e tšerwego ka onaTefelo yeo e lefilwego ka nako yeo.
- Dintlha tša motho yo a lahlegetšwego ke tokelo ya naga.
- Dintlha tša motho yo a dirago kgopelo le maemo ao o dirago kgopelo yeo ka ona, go fa mohlala, moemedi wa setšhaba, morwa, mophatlalatši wa bohwa, bjalobjalo.
- Histori ya go tšeelwa naga.

KA FAO O KA ROMELAGO KGOPE-

Dikgopelo tša go bušetšwa naga di swanetše go dirwa ka kantorong ye e beilwego ya go šoma dikgopelo tša go bušetšwa naga godimo ga foromo ye e beilwego, yeo e tlago tsenywa khomphutheng nakong ya ge o dira kgopelo.

Diforomo di ka se phatlalatšwe. O swanetše go etela kantoro fao go dirwa dikgopelo tša go bušetšwa naga go dira kgopelo.

O na le go fihla ka la 30 Mosegamanye 2019 go dira kgopelo ya go bušetšwa naga. Dikantoro tša go theta fao o ka dirago kgopelo di tla etela dilete nakong ya go dira dikgopelo.

Ka fao o ka dirago kgopelo ya go bušetšwa naga

DIKGATO TŠE O KA DILATELAGO KA TSHEPEDIŠONG YA GO DIRA KGOPELO YA GO BUŠETŠWA NAGA

KGATO YA 1:

Boamogelong

Bašomi bao ba lego lefelong la boamogelo ba tla lekola ge eba o swere dingwalwa ka moka tše di nepagetšego gomme ba go fa keletšo.

KGATO YA 2: Go tsenya kgopelo khomphutheng

Bašomi bao ba šomago lefelong la go tsenya kgopelo khomphutheng ba tla go thuša go tsenya kgopelo ya gago khumphutheng.

GO DIRA KGOPELO YA GO BUŠETŠWA NAGA GA GO LEFELWE

KGATO YA 4: Tsebišo

O tla hwetša SMS mo diiring tše 48 ka morago ga go dira kgopelo ya go bušetšwa naga yeo e tiišetšago gore re amogetše kgopelo ya gago. O tla nyakišišwa gomme o tla tsebišwa ka ga kgatelopele ya kgopelo ya gago ka dinako tše dingwe, goba ge o kgopela bjalo.

KGATO YA 3: Tiišetšo

O tla hwetša lengwalo ka morago ga ge tshedimošo ya gago ya kgopelo e tsentšwe khomphutheng. Lengwalo leo le tla ba le nomoro ya tšhupetšo ye e swanago e nnoši yeo e fago bohlatse bja gore o dirile kgopelo ya go bušetšwa naga ka katlego.

KA FAO O KA LATIŠIŠAGO KGOPELO YA GAGO:

O ka letšetša nomoro ya mogala ya go se lefelwe ya 0800 007 095 goba wa ikgokaganya le dikantoro dife goba dife tše 14 fao go dirwago dikgopelo tša go bušetšwa naga gona go ralala le naga.

Naa o ka dira kgopelo ya gago ya go bušetšwa naga kae?

Gauteng: 9 Bailey Street, Corner Steve Biko and Johannes Ramokhoase Street, Arcadia, Pretoria. Mogala: 012 310 6500

Foreisetata: Old Postbank Building, (Corner East Burger and Selbourne Street, Bloemfontein). Mogala: 015 430 0444

KwaZulu-Natal: Umhlaba House, 139 Langalibalele Street, Pietermaritzburg and 158 -160 High Street, Vryheid. Mogala: 033 341 2674

Kapa Bohlabela: Old SARS Building, 22 Station Street, East London and 66 Prince Alfred Street, Queenstown. Mogala: 043 722 1487

Kapa Leboa: Hyesco Arcade, 4 - 8 Old Main Road, Kimberley. Mogala: 053 807 5700

Leboa Bodikela: Unit 4 Batlhaping Street, (Next to SARS Building), Mmabatho and Prime Plaza Building 52 Market Street, Vryburg. Mogala: 018 389 9658/9600 Kapa Bodikela: Van der Sterr Building, Phodes Avenue. Mowbray. Cape Town and

Rhodes Avenue, Mowbray, Cape Town and 33 Shamrock Place, 97 York Street, George. Mogala: 021 658 4300

Limpopo: 61 Biccard Street, Polokwane.

Mogala: 015 284 6300

Mpumalanga: Restitution House, 30 Samora Machel Drive, Mbombela and 23 Hi-tech House Corner Botha and Rhodes Streets, eMalahleni. Mogala:

013 752 4054

Mothopo: Khomišene ya Peakanyoleswa ya Ditokelo tša Naga

E tšwelela go tšwa letlakaleng la 2

le dilete fao a bego a boledišana le bafsa go ralala le naga ka ga tekodišišo ya NYP 2020 go hwetša maikutlo a bona, ditlhobaboroko le ditšhišinyo tša molawana wo o thadilwego.

Ramukumba o boletše gore tekodišišo ya molawana e bile sebaka go bafsa go lebeledišiša kgatelopele ye e dirilwego go phethagatša boikgafo bja NYP 2020 mo mengwageng ye mehlano ye e fetilego.

"Ka fao se se re fa sebaka sa go bolela seo re se beilego pele mo mengwageng ye mehlano ye e fetilego le ge eba re fihleletše seo re ikgafilego ka sona ka go lekana, e lego tshekatsheko ya ge eba maemo a dithoto a bafsa ka moka a fetogile go tloga ka nako yela setheo se se hlongwago.

"Ge maemo a dithoto a bafsa ga se a fetoga, gona re swanetše go tla ka ditharollo tše mpsha tša go rarolla ditlhohlo tše le go hloma tikologo ye e kgontšhago se," o tlaleleditše bjalo.

Ramukumba o boletše gore molawana wo o swanetše, ka morago ga ge maikutlo ka moka a tsentšwe ka gare ga sethalwa, go ba le ditšhišinyo tša ka fao go ka hlangwago tikologo yeo e ka hlohleletšago tlhabollo ya bafsa.

"Go ya ka maikutlo a ka, go swanetše go hlangwa tikologo ya go dira gore bao ba nyakago go ya sekolong ba kgone go ya sekolong. Go swana le ka yona tsela ye, bao ka lebaka le tee goba ka lebaka le lengwe, ba paletšwego ke go hwetša marematlou a bona, ba swanetše go fiwa sebaka sa go hwetša sebaka sa bobedi gore re se fetše ka bokamoso bja bona.

"Bafsa bao ba tšwelego ka tshepedišong ya thuto ba se ba hwetša thuto yeo ba ka kgonago go hwetša mošomo o bohlokwa ka yona goba mabokgoni ao ba ka a šomišago ka mmarakeng wa mošomo ba swanetše go fiwa sebaka sa go hwetša mabokgoni, tsebo goba bokgoni bjo ba ka bo fago mmaraka wa mošomo.

"Go feta fao, go bokgoni bjo ba ka bago le bjona, ba swanetše go fiwa thekgo ya gore ba tsene ka go bohlami bja kgwebo gore ba kgone go kgatha tema ka ekonoming, ba ka be ba kgetha go šoma goba go thoma dikgwebo tša bona," a realo.

LEANO LE LESWA LA MEŠOMO LE TSELENG

Ramukumba o tlaleleditše ka gore seboka sa di-

tsebi se thwetšwe go lebelela mafapha ka moka a ekonomi go bona gore ke diintasteri dife tšeo di ka thwalago bafsa ka mebarakeng ya mešomo. Diintasteri tše di akaretša tlhabollo ya bafsa go putlaganya mafapha ka moka a mmušo, lefapha la phraebete, mekgatlo ye e sego ya mmušo (NGO) le mekgatlo ya setšhabeng.

Seboka se se tla ngwala leano leo le tlago lebeledišiša dinepišo tša ditlhohlo le tša kgolo ka go Leanotlhabollo la Bosetšhaba (NDP) – e lego nepo le tlhako ya melawana ya mmušo ya go hlabolla naga go fihla ka ngwaga wa 2030 – go bona gore ke mananeo afe ao a lego gona ao a ka thušago bafsa go hwetša mešomo.

"Leano le la go thwala batho mešomong ka nnete le tla laetša gore ke diprotšeke dife tše di swanetšego go phethagatšwa – le laolwa ke tlhokego ya go godiša ekonomi ka ge re kwešiša se go tšwa ka go NDP magareng ga mo lebakeng le le ka 2030 gomme la laetša gore ke mafapha afe goba ke diintasteri dife tše di swanetšego go nepišwa go hlomela bafsa ba bantši mešomo," a realo.

Seboka sa ditsebi se bopilwe ke diprofesa go tšwa diyunibesithing tša mehutahuta gammogo le bahlankedi go tša Kgoro ya Dipalopalo tša Afrika Borwa le Lekgotleng la Dinyakišišo tša Mahlale le tša Intasteri (CSIR).

Ramukumba o boletše gore NYDA, ka mananeo a yona ka moka, e thušitše ka tlhabollo ya bafsa.

"Dipalopalo di laetša gore dikgwebo tše di ingwadišitšego le Khomišene ya Dithoto tša Boihlamedi bja Dikhamphani (CIPC), ke fela 30% ya tšona ye e kgonago go itšwetša pele go feta lebaka la nako ya dikgwedi tše 12.

"Re abile lenaneo la Bosetšhaba la Kabelo ya Bafsa mengwaga ye mebedi gomme mo lebakeng le la nako, re dirile tekodišišo ya dikgwebo tšeo tše di thušitšwego ka mašeleng ka go diriša setlamo se.

"Dinyakišišo tša rena di laetša gore 54% ya dikgwebo tše di thušitšwego ka mašeleng ka go diriša lenaneo la rena la kabo ya mašeleng di kgonne go tšwela pele go feta dikgwedi tše 12," o tlaleleditše bjalo.

Go hwetša tshedimošo ka botlalo ka ga Molawana wa Bafsa wa Bosetšhaba etela: www.gov.za